

Отримано: 29 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 09 жовтня 2017 р.

Прийнято до друку: 19 жовтня 2017 р.

e-mail: vityuk-valentyna@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-68-141-144

Вітюк В. В. Історичний аспект розвитку української писемності / В. В. Вітюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 68. – С. 141–144.

УДК 003.349.3:811.161.2

Вітюк Валентина Володимирівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філології та методики початкової освіти,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

У статті висвітлено історичний шлях розвитку й становлення української писемності, описано основні типи письма: піктографічне, ідеографічне, силабічне (складове). Автор статті розглядає літописну версію походження письма у східних слов'ян та аналізує свідчення про існування української писемності до прийняття християнства. Зокрема, у науковій розвідці наголошено на особливій актуальності питання походження української писемності після відкриття трипільської культури та окреслено відомі факти на підтвердження стародавності письма. Проте, на думку автора, ці припущення є лише основою для становлення слов'янської писемності.

Ключові слова: писемність, піктографія, ідеографія, силабічне (складове) письмо, алфавіт.

Вітюк Валентина Владимировна,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры филологии и методики начального образования,
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

В статье освещен исторический путь развития и становления украинской письменности, описаны основные типы письма: пиктографическое, идеографическое, силлабическое (составное). Автор статьи рассматривает летописную версию происхождения письма у восточных славян и анализирует показания о существовании украинской письменности до принятия христианства. В частности, в научном исследовании акцентировано внимание на особой актуальности вопроса происхождения украинской письменности после открытия трипольской культуры и приведены известные факты в подтверждение древности письма. Однако, по мнению автора, эти предположения являются лишь основой для становления славянской письменности.

Ключевые слова: письменность, пиктография, идеография, силлабическое (составное) письмо, алфавит.

Valentyna Vitiuk,

Candidate of Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor at the Department of the Philology and Methodology of Primary Education, Lesya Ukrainka Eastern European National University

THE HISTORICAL ASPECT IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN WRITING

The historical way of development and formation of Ukrainian writing is highlighted in the paper. The main types of writing: pictographic ideographic, syllabic are described. The oldest graphic writing is pictographic, the information in it was transmitted in the pictures, but for the transmission of the abstract concepts such type of writing was inappropriate. Each sign in the ideographic letter denoted the word within the concept associations. Syllabic writing reflected the phonetic and grammatical features of the speech more precisely and became the basis for the appearance of the sound-literal (alphabetical) writing, where each alphabetic character (grapheme) transmitted a certain sound.

The author of the article considers the chronicle version of the origin of Eastern Slavs' writing and analyses the evidence of the existence of Ukrainian writing before the adoption of Christianity. In particular, the scientific research emphasised the issue of the origin of Ukrainian writing after the discovery of the Trypillian culture and highlighted the well-known facts, which prove the antiquity of writing, of the Austrian semitologist A. Irku, of the Roman Pompey Trog, of the Pole of M. Krasuskyi, of the Romanian archeologist N. Vlas, the texts in the caves of Stone Tomb, Trypillian signs. However, according to the author, these assumptions are only the basis for the formation of Slavic writing.

The analysis of scientific sources revealed that the greatest popularity gained beliefs that the Slavic script arose at the end of 862, or after the religious reform of St. Vladimir in 988. Due to this, it can be argued that Ukrainian writing has a difficult way of development and formation. Today, having an alphabetical writing, we do not abandon pictographic and ideographic images, which is an indication that each well-known form of writing has its advantages and disadvantages, as well as its scopes.

Key words: writing, pictography, ideography, syllabic writing, the alphabet.

Питання становлення та розвитку української писемності є багатоаспектним не лише з лінгвістичної точки зору, а й лінгводидактичної. Загальновідомо, що писемність має велике суспільне і педагогічне значення, адже різні галузі діяльності людини здебільшого пов'язані з процесом письма, з умінням логічно правильно й послідовно викладати власні думки, щоб повноцінно реалізувати себе в суспільстві. Проте звичка людини до письма, як до механічного вживання літер алфавіту, не зобов'язує того, хто пише або читає, замислюватися над походженням графічних знаків, якими він безпосередньо користується, тим більше, думати над етапами походження письма, його основними типами і т. п. Передусім ці відомості є необхідними для майбутніх учителів початкової школи під час опанування курсу «Методика навчання каліграфії в початковій школі» та в умовах модернізації сучасної початкової освіти.

Питання виникнення та розвиток письма досліджували мовознавці та лінгводидакти: І. Огієнко, В. Німчук, О. Пономарів, В. Русанівський, Ю. Шевельов, І. Ющук, М. Брайчевський, І. Кирей, О. Прищепа, В. Трунова, Н. Боднар, І. Цєпова, М. Чабайовська, О. Палійчук та ін.

Мета наукової розвідки – проаналізувати історичний шлях становлення та розвитку української писемності. Зокрема, висвітлити основні типи письма, з'ясувати дискусійні палеографічні факти щодо виникнення української писемності.

Найдавнішою формою фіксування звукового мовлення, яку винайшла людина, було малюнкове, або картинне письмо, що отримало назву піктографія (від лат. *picto* – малюю, і *ураφω* – пишу). Малюнки-піктограми передавали лише приблизний узагальнений зміст повідомлення, зображали в основному конкретні предмети. Такий текст міг прочитати будь-хто, але читав він це по-своєму. Пам'ятки піктографічної писемності виявлено в Єгипті, на острові Крит, у Китаї, в Сибіру, малюнковим письмом і сьогодні користуються корінні мешканці Америки та Австралії.

На наступному етапі розвитку суспільства виникла потреба в досконалішому письмі – ідеографічному, яке пов'язане з подальшим розвитком мислення і мовлення, набуттям здібностей до більшої абстракції та формуванням умінь виокремлювати в потоці мовлення слова. Термін «ідеографія» (від грец. *ідеα* – поняття і *ураφω* – пишу) вказує на властивість цього письма передавати абстрактні поняття, що реалізуються в словах у будь-якій граматичній формі, у межах поняттєвих асоціацій. Наприклад, знак, що відображає ногу, міг позначати – *стояти, стою, стояв*. Основною одиницею ідеографії є ідеограма, або логограма, – писемний знак, який позначає ціле слово, певне поняття. Розвинута ієрогліфіка Давнього Єгипту, так само як і сучасні ієрогліфи Китаю, Кореї, Японії, виникли з малюнкового ідеографічного письма цих народів у процесі спрощення, абстрагування накреслень початкових ідеограм і творення складних символів-понять із поєднань двох або більше ідеограм.

Сучасною формою ідеографічного письма є символи, накреслені на великодних писанках; візерунки, вишиті на рушниках; цифри, арифметичні дії; дорожні знаки; символічні малюнки на вивісках; а також «іконки» графічного інтерфейсу комп'ютерних програм.

Порівняно з ієрогліфічною системою письма згодом виникає силабічне, або складове: таким є індійське письмо даванагарі, ефіопське письмо, японське письмо кана, корейське кунмун та ін. Знаки складового письма (силабемі) позначали склади слів. Так, щоб записати японське слово, треба використати стільки силабем, скільки в цьому слові складів. Силабічне письмо точніше відображало фонетичні та граматичні особливості мовлення і стало базою для появи буквено-звукового (алфавітного) письма, де кожний алфавітний знак (графема) передавав певний звук.

Об'єднує піктографічний та ідеографічний типи письма те, що вони обидва ніяк не пов'язані зі звучанням мови, немає зв'язку між малюнком/знаком і вимовою. Цей зв'язок з'являється в алфавітному (фонетичному) письмі, де кожний знак (літера) відповідає певному звукові чи звукосполученню живої мови. Алфавітне письмо виникає у II тис. до н. е. на території Малої Азії та Месопотамії (аккадська і фінікійська писемність). Фінікійський алфавіт став базою для більшості абеток, насамперед давньогрецької, на основі якої виникли як латинська, так і кирилична азбуки, а слов'янська писемність також походить від грецької.

Існують різні погляди на історію походження писемності у східних слов'ян. Дослідники багатьох поколінь вважали, що писемність у східних слов'ян з'явилась наприкінці IX ст., за часів прийняття християнства завдяки діяльності Кирила і Мефодія, які створили абеткову основу для перекладу церковних книг. Так, у «Повісті минулих літ» зазначається, що після введення християнства в Болгарії 858 р. візантійський імператор Михайло на прохання слов'янських князів (моравських Ростислава і Святополка та паннонського Коцела) послав у Моравію Костянтина і Мефодія, де вони створили слов'янський алфавіт (найвірогідніше, не кирилицю, а глаголицю) і переклали слов'янською мовою найважливіші християнські книги. Створена Кирилом і Мефодієм азбука «прозвася грамота словъньска, яже грамота есть в Руси й в болгарьхъ дунайских» [10]. Оскільки до XI ст. ми не мали писемних пам'яток, які доводили б існування української писемності раніше, то літописна версія походження письма у східних слов'ян увійшла в практику з самого початку наукового дослідження цієї проблеми. За твердженням І. Огієнка, з версією «Повісті минулих літ», по суті, збігаються висновки багатьох учених-славистів XIX–I пол. XX ст. О. Потебні, О. Шахматова, О. Соболевського, Л. Щерби, Л. Булаховського та ін. [7, с. 34–35].

Науковцями неодноразово висловлювалися припущення про існування української писемності ще до появи християнства. Ще наприкінці XIX ст. І. Срезневський дійшов висновку, що слов'яни, почи-

наючи з VI–VII ст. і до IX ст., користувалися греко-слов'янським письмом, яке потім Костянтин узяв за основу для вдосконалення й доповнення [12, с. СХV, СХVІІІ]. Думку про те, що східні слов'яни вже мали якусь писемність задовго до IX ст., і на часи Кирила й Мефодія вона пройшла тривалий і складний шлях розвитку, висловив М. Брайчевський: «Те, що східні слов'яни (Русь) знали писемність до Володимира Святого сумніву не підлягає» [2, с. 15].

У цьому контексті вчені різних поколінь покликалися на свідчення таких джерел: 1) тексти русько-візантійських договорів, укладених у 860, 874, 944, 971 рр. двома мовами: одна – грецька, друга – мова контрагента (у нашому випадку – давньоруська), грецький варіант документа зберігався у варварській стороні, варварський – у Константинополі [2, с. 154]; 2) твір арабського письменника Ібн Фадлана, який на початку X ст. відвідав Волзьку Булгарію й докладно описав свою мандрівку, зокрема розповів про поховання багатого русина: «Вони (русини) поставили в середину «погребального корабля» велике дерево харанги, написали на ньому ім'я померлого та ім'я руського царя і відійшли» [2, с. 132]; 3) написи у слов'янських храмах у згадках арабського автора X ст. Аль-Масуді [5, с. 62]; 4) руські написи, зроблені невідомими літерами, що досі не розшифровані, згадує арабський письменник Ібн-Якубаль-Недім у праці «Руські письмена»: «Мені розповідав дехто, на правдивість якого я покладаюся, що один із царів гори Каби (Кавказ) послав його до царя русів; він твердив, що вони мають письмена, які вирізують на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображення; не знаю, чи то слова, чи окремі літери» [2, с. 21]; 5) амфора з написом, знайдена під час розкопок Гніздовського могильника; це було прокреслене слово, зображене чіткими літерами греко-кириличного письма: не викликають сумніву перші п'ять літер (Г, О, Р, О, У) та остання (А), а між ними монограма з двох літер, що може читатися як «ХЦ», «ШН» або як «Х»; амфора була знайдена в похованні I чверті X ст. [2, с. 27]; 6) напис київського гончара дохристиянських часів на амфорі VIII–IX ст., частина якого відбита, збереглося 16 знаків повністю і два частково [2, с. 29]; 7) загадкові знаки, що час від часу трапляються на окремих речах, на каменях, на будівельних рештках періоду IX–X ст. [5, с. 64]; 8) кістка барана з графічним зображенням, у написі якого були знаки, тотожні кириличним (А, В, Д, Е, І, Л, Ю) [2, с. 33–34]; 9) Фестський диск, який налічує 45 знаків, 90 % яких подібні графічно до «черт і різів»; Фестський диск датований 1700–1550 рр. до н. е., знайдений у м. Фесті на острові Крит у 1908 р., куди, на думку археолога Брюсова, переселилися вигнані трипільці; Фестський диск – це вшукане письмо, коли лінійний елементарний знак «одягався» у форму малюнка; ця традиція збереглася і пізніше, коли на Русі в заголовках букв могли зображуватися у вигляді малюнків [1; 14]; 10) свідчення болгарського монаха, відомого під іменем Чорноризця Храбра, і його трактат «Про письмена» або «Сказаніє, яко состави святѣи Кирил словінам письмена противу язѣку», у якому автор зазначив, що до прийняття християнства слов'яни не мали абетки, користувалися «чертами і ризами». «Черти» – від слова «чертити» («креслити») – наносити на певну поверхню знаки способом малювання або писання за допомогою чорнила, фарби). «Різи» – від слова «різати» – становили зарубку або символ, прокреслений за допомогою леза чи вістря. Це, на думку Чорноризця Храбра, був перший, найдавніший етап розвитку слов'янської писемності.

Другий етап в історії генезису слов'янської писемності характеризується використанням грецького та латинського алфавітів, тобто це був перехід до фонетичного письма. Проте у мовній практиці з'явилися серйозні труднощі, оскільки фонетика грецької та латинської мов досить істотно відрізнялася від слов'янської. Так, низка знаків грецької абетки була зайвою, натомість не вистачало літер для позначення слов'янських звуків, які були введені до слов'янської азбуки. Як бачимо, слов'янська писемність, базована на грецькому алфавіті, потребувала реформування, остаточно завершеного Кирилом і Мефодієм. Цей етап Храбр визначив третім у розвитку слов'янської грамотності. Ще кілька років тому трактат Храбра викликав іронічне ставлення науковців через недостатню кількість матеріалів, які б підтвердили авторську концепцію. Однак з часом, як констатує М. Брайчевський, з'явилися нові факти для підкріплення тверджень болгарського книжника [2, с. 38–39].

Ми цілком погоджуємось із В. Русанівським, який висловлює припущення, що у східних слов'ян, зокрема протоукраїнців, могли бути регіональні писемні традиції ще до X ст., які і могли стати першоосновою формування спільної давньоруської літературної мови в Києві – центрі середньо-наддніпрянських полян [11].

Дискусія щодо походження української писемності набула особливої актуальності після наукового відкриття у XIX столітті трипільської культури. О. Любар, М. Стельмахович зазначають, що в Праукраїні в епоху трипільської культури існувала писемність на основі семи алфавітів, найпоширенішим із яких був іллірійський [4].

І. Ющук, досліджуючи проблеми трипільської писемності, робить висновок про те, що письмо, виявлене трипільцями, поширилося на Середземномор'я й дісталось Греції. Потім у зміненому вигляді ця писемність повернулася на береги Дніпра [13].

Про стародавність писемності на території сучасної України свідчать такі факти:

1) австрійський семітолог А. Ірку висловлював переконання, що до грецької, римської і навіть кельтської писемності в Північному Причорномор'ї існувало малодосліджене письмо, від якого і пішов фінікійський алфавіт;

2) римлянин Помпей Трог ще в I ст. н. е. писав, що сколоти, тобто скити (українці), – це найстарша нація світу;

3) поляк М. Красуський у XIX ст. доводив, що українська мова старіша не лише від усіх слов'янських, а й санскритської, грецької, латинської й інших арійських мов [8, с. 35];

4) 1963 року румунський археолог Н. Власса знайшов на розкопках трипільських поселень глиняні таблички з оригінальними знаками, які в 1965 р. вчені визнали важливим доказом існування письма в трипільців. Цієї ж думки дотримувався і В. Хвойка, який відкрив трипільську археологічну культуру [9, с. 28];

5) нерозшифровані письмові послання у вигляді кам'яних плит, що були знайдені в печерах Кам'яної Могили поблизу м. Мелітополя у VI–V тис. до н. е. Віднайдено близько 150 текстів, написаних піктографічним письмом, серед писемних знаків зображені також майже всі знаки сучасних кириличних і латинських алфавітів. Кам'яна Могила – це великий архів першої у світі держави Аррати, де було створено першу у світі рукописну книгу – епічний твір «Сказання про Гільгамеша» [6];

6) серед трипільських знаків є знаки, ідентичні знакам «черт» і «різів» (IV–X ст. н. е.) [3].

У радянський період факти існування писемності в праукраїнців часто замовчувалися, у наш час трипільська культура вивчена лише частково, ґрунтовного дослідження потребує і трипільське письмо.

Аналіз наукових джерел виявив, що найбільшій популярності набули переконання, що: 1) слов'янська писемність виникла наприкінці 862 року, коли у столицю Візантії прибули послы від моравського князя з проханням прислати в Моравію місіонерів, які могли б проповідувати зрозумілою для місцевого населення мовою. Імператор Михайло відрядив Кирила і Мефодія. Готуючись до відповідальної місії, Кирило за кілька місяців розробляє слов'янську абетку і перекладає нею найважливіші богослужбові книги, які їм будуть потрібні під час поїздки. Такий короткий термін підготовки абетки свідчить про те, що створена вона була на основі тієї мови і того письма, із яким Кирило ознайомився, коли перебував у Херсонесі і знайшов там Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, а також чув цю мову від місцевого населення. Кирило взяв ці матеріали за основу і, пристосовуючи грецьке письмо до потреб слов'янської мови, уклав абетку, яка дістала назву кирилиця. Існує й інша теорія, відповідно до якої Кирило тоді створив насправді глаголицю, а кирилиця була розроблена вже після смерті Кирила, найімовірніше, учнем Кирила Климентом Охридським. Проте, як би там не було, ці два алфавіти мають багато спільного й відмінного у своїй основі; 2) у Київську Русь писемність потрапила пізніше – після релігійної реформи Володимира Святого у 988 р. із Болгарії в цілком сформованому й усталеному вигляді.

Взявши до уваги припущення про те, що наші прашури в VII–VIII ст. запозичили з Візантії грецьке письмо, із якого згодом сформувалася протокирилична та протоглаголична писемність, варто погодитися з думкою М. Брайчевського з приводу того, що кирилиця, по суті, «є не що інше, як пристосування грецького алфавіту до фонетичних особливостей слов'янських мов» [2, с. 154].

Отже, як засвідчив аналіз літературних джерел, історія української писемності має складний шлях становлення та розвитку. Сьогодні ми, маючи алфавітне письмо, не відмовляємося від піктографічних та ідеографічних зображень, що є свідченням того, що кожен відомий вид письма має свої переваги і недоліки, а також свою сферу застосування.

Література:

1. Бондар В. І. Про мистецтво краснопісису / В. І. Бондар // Освіта. – 11–18 липня 2012. – № 30–31. – С. 4.
2. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М. Брайчевський. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 154 с.
3. Гриневиц Г. Пращавянская письменность. Результаты дешифровки / Г. Гриневиц // Энциклопедия русской мысли. – Т. 1. – М. : Обществ. польза, 1993. – 328 с.
4. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко. – К. : Знання, 2003. – 450 с.
5. Методика навчання каліграфії в сучасній початковій школі / Н. М. Боднар, О. Ю. Прищепа, В. А. Трунова, І. В. Цепова, М. І. Чабайовська. За ред. В. А. Трунової. – Х. : Вид-во «Ранок», 2017. – 464 с.
6. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної могили / Б. Д. Михайлов // Пам'ять століть. – 1997. – № 3.
7. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / І. І. Огієнко / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
8. Паламарчук Є. Зорі Трипілья [Електронний ресурс] / Є. Паламарчук, І. Андрієвський. – Режим доступу : <http://www.zori.dokladno.info/tereni-dukhovnikh-ta-ntelektualnikh-nadban/trip-lske-pismo-2.html3>. – Назва з екрану.
9. Палійчук О. М. Методика навчання каліграфічного письма / О. М. Палійчук. – Чернівці : Букрек, 2010. – 334 с.
10. Повість минулих літ. – Режим доступу : <http://ukrclassic.com.ua/katalog/usna-narodna-tvorchist-ta-davnya-ukrajinska-literatura/1262-povist-minulikh-lit>. – Назва з екрану.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Срезневский И. И. Палеографические заметки / И. И. Срезневский // Труды I археологического съезда. – М., 1871. – Т. 1. – С. СХV, СХVІІІ.
13. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2005. – 640 с.
14. http://uk.wikipedia.org/wiki/Фестський_диск.